

Sumari

Pròleg. Un llibre que enceta un cicle	7
Prefaci. Un treball així no s'havia fet mai.....	11
Introducció. La descoberta d'una comunitat ignorada.....	15

PRIMERA PART

Capítol 1. El llarg viatge des de l'Índia	29
Capítol 2. La legislació a la Corona d'Aragó, una història de persecucions	61
Capítol 3. El segle XVIII a Espanya, entre l'extermini i l'acceptació	75
Capítol 4. La migració al Rosselló. Els gitanos no tenen fronteres	101
Capítol 5. Dispersió per França. Els catalans exploren tot el territori.....	131
Capítol 6. Els zíngars a França: Bohémiens, gitanos, manuijos, sinti, rom	153
Capítol 7. Presència actual a França: de Bordeus a Niça, de Sant Gaudenç a Douai	173
Capítol 8. La llengua dels gitanos catalans de França. Dos nous dialectes	203
Capítol 9. Sociologia i costums. Del mocador a la rumba	227

SEGONA PART. RELATS DE VIATGE

Capítol 10. Les Santes Maries de la Mar, la gran festa dels gitanos catalans	289
Capítol 11. Montpeller	317
Capítol 12. Besiers, Agde, Seta	369
Capítol 13. Alès, Arles, Marsella.....	377
Capítol 14. Nimes, Avinyó, Tarascó.....	391
Capítol 15. Niça	405
Capítol 16. Narbona, Lesinyà, Carcassona.....	417
Capítol 17. Tolosa de Llenguadoc.....	427

Capítol 18. Lourdes, l'altre gran pelegrinatge.....	439
Capítol 19. Perigús, Ribérac, Les Églisottes, Liborna.....	447
Capítol 20. Angulema, Nantes, Châtellerault	461
Capítol 21. Lió, Grenoble	469
Capítol 22. L'assemblea dels evangelistes	487
Capítol 23. París, Nord-Pas-de-Calais	495

TERCERA PART. RELATS DE VIATGE. ELS ORÍGENS I GRUP OCCIDENTAL

Capítol 24. Els vells de Sant Jaume	511
Capítol 25. Gitanos al Rosselló.....	527
Capítol 26. Les terres de Girona ara.....	537
Capítol 27. La relació amb Barcelona	551
Capítol 28. Montalbà, Cazères (grup occidental)	571
Capítol 29. Sant Gaudenç, Montalbà, Vilanova d'Olt (grup occidental).	587
Capítol 30. Entre Catalunya i Aragó (grup occidental).....	609

ANNEX

Capítol 31. Dades de migracions. Els orígens.....	619
Capítol 32. Dades de migracions. Primera presència a França.....	631
Capítol 33. Dades de migracions. Els primers cognoms catalans a França	641

Bibliografia.....	663
Versions originals de les citacions.....	677

Un llibre que enceta un cicle

Els gitanos catalans de França és una monografia en què l'autor s'aboca a la descoberta d'un món que molt probablement el lector desconeix i l'abast del qual, sens dubte, l'autor desconeixia abans de capbussar-s'hi amb entusiasme. Ell hi ha accedit mitjançant un treball de camp extensiu i l'escrutini d'un col·lectiu humà —o més aviat d'un rosari de col·lectius— que s'estén pertot Occitània, de Bordeus a Niça, i encara més enllà, a les ciutats de Lió i Grenoble, al Pas de Calais, a París mateix i fins i tot a una petita localitat a la ratlla de Bèlgica. Aquests col·lectius es concentren majoritàriament en tot l'arc mediterrani i a Bordeus i la seva àrea d'influència. Ha estat el treball de camp i la indagació en xarxes socials —i subsidiàriament la recerca de registres en arxius de poble— allò que li ha obert les portes d'aquesta inconeguda o poc coneguda realitat social. També calia posar-hi gosadia, em fa l'efecte.

En publicacions anteriors Eugeni Casanova ens ha obert més d'una finestra a comunitats humanes i situacions socials caracteritzades per llur invisibilitat pública. Ens ha obert una finestra a comunitats “amagades” —com les de descendents de conversos a Belmonte, a la regió de Beira Baixa, Portugal, entre altres indrets de la península, les quals encara mantenen pràctiques criptojudaitzants o el record i la transmissió d'aquestes pràctiques (“o segredo”). Són “els jueus amagats”. Després de trescar pel Pirineu, Casanova ens ha presentat els darrers euskalduns a les valls navarreses —o, fins i tot, en una altra dimensió, els darrers óssos nadius i els humans que hi cohabitaven. En aquests casos potser convingui verificar la troballa, però pel que fa a l'última, ves qui gosa, si no és guàrdia rural o un ecologista ecòleg de carrera!

Hom podria considerar que el cas dels gitanos catalans entra dins aquest paradigma. En sóc una mica renuent. Pel que fa a la invisibilitat pot ser, però no pel que fa a l'esvaïment. No sembla que ens trobem davant una espècie en extinció, sinó més aviat davant el fet que, llevat de les comunitats gitanes de la Catalunya del Nord (la més familiar del Pirineu en avall, a Perpinyà; també a Millars) o del sud d'Occitània (Besiers, Carcassona, Marsella), la

dimensió i l'extensió del col·lectiu eren plausiblement desconegudes del gran públic i dels estudiosos. Que la comunitat gitana no estigui abocada a una extinció cultural imminent no vol dir, és clar, que la vida tradicional del poble gitano no estigui amenaçada, tant per l'estigmatització social i la discriminació política com per un progressiu sedentarisme i per una més gran integració en la societat païsa, amb l'abandó de formes tradicionals d'activitat socioeconòmica i l'adopció d'altres —si bé ha mantingut o transformat tradicions seculares. Tot plegat no vol pas dir que la seva identitat no se'n ressenti, per bé que en això, els països manaires haurien d'adonar-se que ni la interdicció de drets ni les transformacions socials per elles soles no sempre arranquen les identitats ètniques forjades al llarg de mil·lennis i amb capacitat adaptativa.

Els gitanos no són pas, és ben sabut, un “poble del llibre”, com ho és el poble jueu, per exemple. No solament això: són o han estat comunitats consubstancialment àgrafes. El seu coneixement de les normes de conducta i de les lleis vigents, dels costums “legítims” i dels comportaments impropis als ulls de la comunitat, de l'autoritat investida i del respecte degut, això i moltes coses més, les transmeten la tradició oral i les pràctiques socials. Però, és solament una transmissió oral insegura la que permet accedir fragmentàriament al coneixement del passat històric, fins i tot del passat familiar i no gaire llunyà. Ara, això no és pas distint del que s'esdevé en altres casos: tota comunitat humana construeix i transmet una memòria històrica —i aquesta fou probablement una de les primeres funcions de l'art verbal (la memòria genealògica, el mite i l'èpica dels orígens, els eixarms). Però les comunitats alfabetes accedeixen al passat també per altres vies perdurables. Casanova ha forçat els seus interlocutors a afrontar un passat ocult o el coneixement del qual està distribuït entre membres de la comunitat i, encara, de diverses comunitats. El seu interès ha estat primerament la identificació i la ubicació de les comunitats, però també l'establiment dels seus itineraris i dels seus vincles familiars i emocionals cispirinencs. I, no cal dir-ho, al capdavant l'ha mogut la voluntat de parar l'orella i prendre nota de la varietat de català que han mantingut i parlen els membres d'unes comunitats que s'autoanomenen gitanos catalans i diuen que parlen gitano o català. Al caliu de veus gitanes, Casanova ens obre a un món en el qual la gent ignora el Tractat dels Pirineus.

A catalans de la meva generació ens encisava la guitarra de Manitas de Plata i a catalans de generacions posteriors la música dels Gipsy Kings, sense oblidar evidentment la rumba catalana de Peret, una de les majors aportacions a la música gitana. I qui sap si a la catalana —o no ens va representar als Jocs Olímpics de 1992, origen simbòlic de la Barcelona actual? Allò que les caracteritza totes és el seu caràcter mixt, la fusió de sons diversos en un d'original. Tothom sap que Peret, nascut a Mataró i crescut a Barcelona, era

un gitano català: el seu art i la seva persona foren reconeguts per les institucions de govern autonòmiques i municipals. Però potser ben pocs sabien que Manitas de Plata i els Gipsy Kings són gitanos catalans de França, com ho és el més modern Kendji Girac.

No voldria cloure aquest pròleg sense referir-me a dues de les qualitats que caracteritzen l'escriptura de l'autor. Són, d'una banda, la seva relativa i aparent facilitat de redacció, condicionada sovint per terminis breus —potser el seu vessant periodístic hi ajuda—; de l'altra banda, i més important, el seu estil planer i llegidor, que fa la lectura amena quan narra una experiència humana i fins i tot quan penetra en aspectes més erudits o s'endinsa en recerca documental —aquesta, ben entès, literàriament àrida per naturalesa, però al capdavant curiosa per a l'amant de la genealogia i de la història a la menuda.

En resum, el llibre d'Eugeni Casanova ens narra de primera mà una experiència que ens fa conèixer la trajectòria vital d'un poble amb el qual els catalanoparlants d'arreu no compartim grup ètnic, però compartim una llengua ancestral i uns lligams forjats per una convivència històrica no sempre plàcida. Altrament, l'obra està cridada a ser un referent per a estudiosos de les ciències socials: arran de l'aportació de Casanova, hom podrà desenvolupar estudis etnogràfics i socials, dialectològics i sociolingüístics, folklòrics i etnomusicològics. Des d'un punt de vista acadèmic, aquest llibre no tanca un cercle, ans enceta un cicle.

Joan A. ARGENTER

PREFACI

Un treball així no s'havia fet mai

Eugeni Casanova és un investigador incansable, i allò que d'altres van a cercar en els documents empolsegats dels arxius ell ho encalça entre els vius tot al llarg dels camins. Després d'haver passat molts anys en els principals centres arxivístics d'Espanya, jo pensava que havia escrit la història dels gitanos d'aquest país, fins que en un moment determinat em vaig adonar del meu error. No era la història d'ells la que havia redactat, sinó la nostra, la d'aquells —ja fossin o no els nostres avantpassats, són com nosaltres: paios— que no han parat de perseguir els gitanos fins al punt d'intentar fer-los desaparèixer, i si les persecucions són avui menys cruels, el racisme no ha disminuït pas. La història de les migracions dels zíngars, de l'Índia a la Mediterrània, per més documentada que estigui, no deixa de ser la nostra visió de les coses, un periple que nosaltres hem recreat en una gran part, a partir de retalls, de mots del vocabulari d'aquest poble, i de testimonis isolats, dels quals ni un de sol no ha sortit de les persones que els van protagonitzar. La història d'un poble sense escriptura només es pot transmetre per la paraula. En aquest cas, és clar, la memòria dels informadors no pot anar més enllà de dues o tres generacions, i per això era molt urgent d'escometre la recerca a la qual s'ha dedicat Eugeni Casanova. I aquesta no comporta de cap manera la comoditat d'instal·lar-se en una biblioteca o en un arxiu i consultar carpetes. Durant quatre anys, en una dotzena de viatges, de ciutat en ciutat, de família en família, de persona en persona, Casanova ha recorregut les carreteres de França buscant informadors. El contacte amb una comunitat que una vigilància molt focalitzada ha pogut convertir en desconfiada no és pas fàcil d'entrada. El que ha ajudat Eugeni Casanova en les seues relacions amb aquesta població —la dels gitanos catalans— ha estat primer de res el coneixement de la llengua dels seus interlocutors, i tot seguit la contrasenya que implica venir de part d'un parent o d'un amic. Gràcies a aquests actius, i a un do particular per a la comunicació, ha pogut acomplir, en un temps relativament curt, una feina considerable, tot recollint centenars de testimonis i localitzant cent seixanta llocs de residència escampats per tot França. L'objectiu era primer de res localitzar els membres d'aquesta diàspora, i

Casanova ha aconseguit de traçar un mapa molt precís de la seua implantació, des de les regions del sud, on es troben les comunitats més importants, de la Costa d'Atzur a Aquitània, passant, és clar, pel Llenguadoc i la Catalunya del Nord, fins a les comunitats isolades a la meitat nord de França, en especial a la regió de París i al Nord-Pas-de-Calais. Un treball així no s'havia fet mai. Calia recollir informacions tan completes com fos possible sobre el llenguatge, els costums, les tradicions o els hàbits culinaris o culturals de totes aquestes famílies de gitanos catalans escampats pel territori francès. Per bé que Casanova nega que hagi fet una feina de tipus antropològic, la seua tesi, convertida avui en llibre, és un estudi etnogràfic extremadament ric i precís, que podria servir de base a treballs ulteriors molt diversos. Moltes publicacions dites etnològiques o sociològiques es queden en generalitats elaborades a partir d'un corpus a vegades molt limitat, a la manera de les estadístiques que pretenen donar-nos una imatge de la realitat basades en sondatges efectuats a partir de mostres dites representatives. Aquesta és la primera vegada que es fa un estudi veritablement exhaustiu sobre un grup humà d'aquesta importància. El cas de la llengua ens pot servir aquí d'exemple. L'autor n'ha pogut delimitar dues variants principals, de les quals la més important té com a base la varietat de català parlada pels gitanos de Perpinyà, cosa que s'explica pel paper d'eix central de les migracions que juga aquesta ciutat. La segona poa les fonts en els parlars més occidentals de Catalunya, amb una influència marcada de l'aragonès, i la seua existència indica a l'ensem l'origen dels parlants i d'un recorregut migratori diferent. Més enllà d'aquests dos dialectes principals parlats pels gitanos catalans de França, Eugeni Casanova ha comprès que una llengua no és mai completament internacional, ni nacional, ni tan sols regional, sinó que és primer de res individual. Per això s'escarrassa per detallar a la vegada el vocabulari i la pronúncia de cadascun dels seus interlocutors. La recerca etnogràfica s'esforça per aconseguir la mateixa precisió en tots els terrenys. Aquí som molt lluny de les vaguetats habituals d'aquests casos: "Els zíngars són així, són aixà; fan això, fan allò altre...". Més enllà de les comunitats d'una ciutat de França o una altra, i fins i tot més enllà de les famílies, els Baptiste, Maille, Cargol, Espinàs, Reyes, Solés, etc., aquí es troba la història d'en Joan, d'en Pere, de la Rose, l'Antoinette, la Touti, la Pipo, la Nono, el Patchäi, el Bola, etc., i són pròpiament ells els que tenen la paraula. Vet aquí la riquesa i l'autenticitat d'aquest llibre, únic dins del seu gènere, fruit d'una recerca apassionada i d'una empatia remarcable amb el tema que aborda. Sense allunyar-se del rigor científic, s'aparta de les aproximacions abstractes, o virtuals, habituals i ens submergeix en el cor d'allò humà.

Bernard Leblon

INTRODUCCIÓ

La descoberta d'una comunitat ignorada

Havia anat a les Santes Maries de la Mar per curiositat el 2005, per veure la gran concentració de gitanos de França, on sovint es mostra la cara més folklòrica i més fotogràfica dels rom. Hi vaig tornar dos anys més tard per fer-hi un reportatge per a un diari de Barcelona. Ja en el primer viatge havia sentit converses en català: “Gitanos de Perpinyà”, vaig pensar. Coneixia el nucli de Sant Jaume, a la capital rossellonesa, perquè hi havia fet entrevistes per a un llibre sobre els parlars catalans que es va publicar el 2003.

En el segon viatge a *les Santes* —els gitanos en diuen així— vaig conversar amb persones que parlaven català: eren de Montpeller, de Carcassona, de Tarascó, d'Arles, de Besiers... Em deien que a cadascuna d'aquestes ciutats els gitanos enraonaven com ells, i que hi havia catalans “a pertot”, segons una expressió molt reiterada, i que eren milers. Explicaven que havien nascut en aquests llocs, i els pares també, i els avis... Com podia ser això? Què hi feia un col·lectiu de gent, nombrós segons tots els testimonis, parlant català en indrets on la llengua hi és desconeguda? Com hi havien arribat? Des de quan hi eren? D'on procedien? Com havien perpetuat la cultura?

En vaig parlar amb el lingüista Jean-Paul Escudero, una de les persones que més coneix els gitanos de Perpinyà i que m'havia orientat en les entrevistes a Sant Jaume, i em va dir que no tenia notícies que ningú els hagués estudiat, i que no se'n sabia gran cosa més enllà que n'hi havia en diferents ciutats passades les Corberes, perquè els de Perpinyà ho explicaven.

Arran d'informacions obtingudes a les Santes, vaig anar a Arles, on vaig visitar el Quai des Platanes, un barri construït expressament per als gitanos. Allí no només hi vaig trobar catalans, sinó que hi havia alguna família que parlava espanyol. Més complicat encara. D'allí vaig anar a Tarascó, on em va rebre un gitano que parlava un català molt nítid que em va dur a Les Ferrages, un altre barri sencer de catalans. Potser sí que hi havia catalans “a pertot”... De tornada vaig passar per Besiers a conversar amb un pastor evangèlic de Perpinyà que havia anat a la ciutat per organitzar-hi el culte. Tant ell com la dona em van informar que a la ciutat “n'hi havia ple”, de catalans. En un viatge uns mesos més tard a París, vaig visitar un gitano que vivia a Les-

Pavillons-sous-Bois, que em va informar que hi havia catalans a la regió. La presència a la capital francesa confirmava la dispersió per França. Ell estava, a més, casat amb una gitana que parlava espanyol i procedia... d'Algèria! Qui ho havia estudiat tot això? Les publicacions més o menys conegudes no en donaven notícia.

Tot un món per descobrir es presentava, doncs, al davant, amb França sencera com a camp de recerca. De seguida vaig veure que abundaven les referències puntuals sobre gitanos catalans. Ningú no els havia descrit, però n'hi havia notícies i molta gent hi havia *coincidit*. En fòrums a internet vaig trobar comentaris de viatgers que es mostraven sorpresos perquè als mercats del carrer a Lió havien sentit que venedors gitanos parlaven en català. Una amiga que té parents a Narbona em va dir amb naturalitat quan el tema va sortir a conversa: “És clar, tots els gitanos de Narbona parlen català”. El percussionista Nan Mercader tocava amb un grup de músics gitanos de Gràcia i als anys vuitanta va actuar en una cinquantena de casaments gitanos a Montpeller, Carcassona, Perpinyà, Narbona, Agde... “Tots parlaven català i tenien molta relació amb els gitanos de Barcelona...”, em va explicar. Un altre amic, el geògraf Ignasi Aldomà, que va fer els estudis de doctorat a Montpeller, havia comprovat que la majoria de gitanos de la ciutat parlaven català. El filòleg Joan Alegret tenia notícies que el protagonista del film de François Truffaut *L'enfant sauvage* (1970) era un nen gitano, Jean-Pierre Cargol, que es comunicava en la seua llengua amb el director de fotografia, el barceloní Néstor Almendros. Els Gipsy Kings feien rumba catalana i proclamaven les seues arrels cada cop que els ho preguntaven. Les referències existien, doncs, però ningú no les havia agrupat ni encara menys els havia demanat res als mateixos gitanos.

Si es buscaven, aquí i allí sortien informacions, sovint d'una manera clara i sense ambigüitats. Artur Bladé i Desumvila, que va viure a la capital llenquadociana la primera part del seu llarg exili, va deixar escrit al seu dietari personal (publicat a Barcelona el 1976) que “tots els gitanos de Montpeller (homes, dones i infants) parlen català” (p. 313), un fet que, evidentment, era conegut entre la colònia de catalans a la ciutat: “Màrius Aguilar explica sovint que els primers dies de ser aquí, anant pel carrer amb un amic, van creuar-se amb una gitana, la qual, en sentir que parlaven català, va dir, a tall de salutació: «Que Déu conservi la nostra llengua!»” (Bladé: 313).

Els catalans familiaritzats amb Montpeller saben que una bona part dels gitanos hi parlen català, però sembla que ha prevalgut el raonament de l'autor de Benissanet: “D'on procedeix la colònia gitana de Montpeller? De Perpinyà, em va dir una vella a qui vaig fer la pregunta” (p. 313). La resposta dona una explicació coherent, i aquí s'havia sempre posat punt final a la curiositat.

Hi havia evidències, doncs, de l'existència d'aquesta diàspora de catalans, però costa atansar-se als gitanos, per això han guardat el secret durant segles. Ja els havia passat a cronistes i literats francesos del segle XIX com Agricol Perdiguier (1824), Désiré Nisard (1835) o George Sand (1861), que descriuen calés recurrent els camins del Llenguadoc, es demanen a si mateixos qui són i d'on vénen, però no els interroguen a ells.

La recerca sistemàtica per contestar les preguntes que jo mateix em plantejava va començar via familiar, per un cosí de Narbona de la meua amiga: "Sí, sí, la ciutat és plena de gitanos catalans —em va dir per telèfon—, jo en conec algun". A casa seua mateix vaig conversar llargament amb Rudy Baptiste, un jove de trenta i pocs anys, "de Narbona de tota la vida", que parlava un català excel·lent, pastor, que em va convidar a assistir a l'assemblea religiosa que dirigia, on la majoria dels dos-cents assistents enraonaven en català. Molts tenien parents a Montpeller, a Carcassona, a Lesinyà, a Lió, a Agde, a Tolosa... "A pertot...".

Va començar aleshores un periple per França de milers de quilòmetres en una dotzena de viatges al llarg de quatre anys a la recerca de qualsevol indici que pogués dur a comunitats de gitanos catalanòfons.

Després dels primers contactes, va resultar evident la presència de comunitats en moltes regions de França, però era gairebé impossible trobar-ne referències concretes. Ni els catalans ni tampoc els francesos no se n'havien ocupat mai. Els catalans per la llunyania, i els francesos perquè donen poc valor a la llengua o la procedència: són zíngars i punt, tant se val com s'expressin o què pensin. Hi havia autors reputats que havien estudiat els manuixos i els rom, però poquíssim els gitanos radicats a França, ni catalans ni espanyols ni portuguesos.

Però, com trobar informació de gent desconeguda escampada en un territori tan vast? La primera metodologia de treball va consistir a contactar tothom que pogués saber alguna cosa sobre aquest col·lectiu a França, a qualsevol que em pogués conduir a assentaments o llocs de residència, començant pels gitanos mateixos. Calia localitzar-los allí on es poguessin trobar i demanar-los informació sobre parents i amics que visquessin en altres nuclis o en altres ciutats.

Van suposar una font d'informació fonamental les diferents organitzacions que treballen en assistència social i cultural, i l'Església catòlica, que a cada bisbat té assignats *aumôniers* (almoiners), sacerdots o seglars encarregats de la relació amb els zíngars. I també l'església evangèlica Vie et Lumière, on avui s'agrupen molts catalans, potser ja una majoria. A poc a poc, el cercle es va anar ampliant. D'una persona a una altra i de dada en dada, vaig anar explorant un territori desconegut. Em vaig proposar com a objectiu principal localitzar les poblacions on hi havia catalans i visitar-ne el màxim nombre possible, cosa que provaria no solament l'existència de gitanos catalanòfons arreu del territori francès, sinó que permetria delimitar amb una mostra tan

àmplia com fos possible com parlen, quins costums tenen, com s'han desplaçat pel territori, des de quan són en les diferents regions... França té 641.000 quilòmetres quadrats i no hi havia més remei que posar-se a la carretera.

A còpia de viatges, de contactes, de converses i d'entrevistes —centenars i centenars—, el mapa dels gitanos catalans a França es va anar component. El mètode consistia gairebé sempre a presentar-se als barris i als poblats on resideixen, o a les àrees d'estacionament on tenen instal·lada la caravana. També vaig assistir als grans pelegrinatges, en concret a les Santes Maries de la Mar i a Lourdes, que són les dues grans concentracions catòliques, i a la trobada anual dels evangelistes a Couvron (Picardia), on no era difícil fer contactes i sortir amb llistes de més contactes. Si algun dels informants tenia coneixements i estava predisposat, procurava mantenir-hi una conversa més llarga i reposada, o tornar-hi si es podia establir una relació d'una certa complicitat. Les preguntes se centraven en els orígens de les persones i els seus ancestres, la seua procedència, els costums que tenien, com parlaven, quins rituals i quines cerimònies practicaven, com vivien... Sovint el mètode era simplement fer parlar, perquè la irrupció sobtada en un campament o en un barri no permetia d'entrada converses extenses o preguntes que semblessin estranyes.

En el primer viatge vaig comprovar ja que els que parlen català i que es defineixen a si mateixos com a catalans s'estenen per una bona part del territori meridional, i més endavant vaig poder dibuixar-ne uns límits que al nord estarien marcats per la línia que tracen les ciutats de Grenoble, Lió, Clermont-Ferrand, Llemotges i Angulema, i es tanca a Bordeus, amb dos illots de població a París i a la regió Nord-Pas-de-Calais, aquesta decreixent des de fa anys.

En aquesta àrea hi ha —enllà del Rosselló— concentracions importants a les conurbacions de Niça, Montpeller, Bordeus, Perigús, Tolosa, Narbona, Lesinyà, Carcassona, Besiers, Agde, Marsella, Lió, Arles, Tarascó, Nimes, Montalbà, Avinyó, Sant Gaudenç o Vilanova d'Olt.

Identificades les principals aglomeracions de catalans, les vaig complementar amb visites a localitzacions menors i vaig elaborar una llista que els mateixos residents a les poblacions visitades van anar ampliant amb llocs on vivien parents i coneguts.

Són desenes de milers, però el nombre d'individus és molt difícil de determinar perquè a França la Constitució prohibeix fer censos basats en qüestions ètniques, de manera que per obtenir dades sobre poblacions s'han hagut de fer preguntes a gent que en els diferents territoris o ciutats tenen relació amb els gitanos i han fet estimacions aproximades, o als gitanos mateixos. L'objectiu no era d'entrada delimitar el nombre d'individus, sinó constatar-ne l'existència i l'extensió territorial.

La recerca no s'escometia tampoc amb pretensions antropològiques ni filològiques, sinó que buscava acumular coneixements que permetessin fer una

radiografia general dels gitanos catalans de França, a partir de les possibilitats de cada moment, generalment a través de converses més o menys espontànies sobre el terreny, entrevistes més pausades si era possible i en la consulta de totes les fonts que es poguessin trobar, des d'arxius a l'extensa literatura sobre zíngars a França, Espanya i Europa en general, i aprofitar les dades dels registres d'estat civil a les quals donen accés les noves tecnologies.

Un cop determinats els llocs on hi ha catalans, calia resoldre el misteri dels seus desplaçaments. Quan havien arribat a les diferents ciutats? D'on procedien? Per què van començar un èxode tan vast? Com s'ho han fet per mantenir la llengua?

Les dades que hi havia sobre la qüestió eren molt migrades. François de Vaux de Foletier, el gran referent de la historiografia dels zíngars a França, forneix algunes informacions, molt comptades, sempre inconnexes (fonamentalment a *Les Tsiganes dans l'ancienne France* —1961— i a *Les bohémiens en France au 19e siècle* —1981—). Els gitanos, per la seua part, diuen sempre que “els jaios” procedien d'Espanya, de manera que semblava clar que el seu origen era al Principat de Catalunya. Tots —gairebé— parlen com els gitanos de Perpinyà, cosa que permetia pensar que una part decisiva dels seus ancestres n'eren originaris o hi havien passat. El text que més informació conté sobre els gitanos del Rosselló és *Le livre des Gitans de Perpignan / El llibre dels gitanos de Perpinyà* (2003), amb Jean-Paul Escudero, Bernard Leblon i Jean-Paul Salles —que no signen— com a autors fonamentals, que forneix informació sobre els primers gitanos del Principat que es van establir a la capital rossellonesa. Segurament no es pot parlar d'*entrar* a França, perquè, com diu l'autor d'un altre llibre de referència, Javier Aguirre (*Historia de las itinerancias gitanas. De la India a Andalucía* —2006—), hi havia uns grups a cavall de la frontera que eren a totes dues bandes “gitanos del país”.

Em vaig capbussar en el món dels gitanos i van acabar sortint dades in-sospitades, com que les primeres migracions eren de finals del segle XVIII, que els catalans van esdevenir a bona part d'Occitània els zíngars del país al segle XIX o que la gran festa dels rom francesos a les Santes Maries de la Mar va ser fundada per catalans i continua sent majoritàriament cosa seua.

La informació continguda en alguns portals d'internet, que avui en dia constitueixen una eina bàsica per als genealogistes i els patronimistes, ha estat fonamental per determinar les migracions que van partir del Principat. El portal Genealogie.com conté dades provinents de buidatges de tota mena d'arxius, la majoria oficials, en particular el que a França se'n diu *actes d'état civil* (naixements, casaments i defuncions), de moltíssims ajuntaments. També censos oficials fets en moltes poblacions al llarg de la història o llistes variades, com poden ser fins i tot decessos en batalles. L'Associació Catalana de Genealogia, amb seu a Perpinyà, ha fet un buidatge sistemàtic dels registres històrics dels

ajuntaments de Catalunya Nord, particularment a l'Arxiu Departamental, i organitzacions similars ho han fet en molts departaments francesos. La informació és altament fiable per la solvència de les associacions que hi aboquen material i perquè sovint la dada s'acompanya amb la foto del document on figura.

Un altre web molt útil és Geneanet.org, on molts genealogistes, la majoria amateurs, han deixat informació sobre els seus ancestres després de construir el seu arbre genealògic. Els gitanos catalans s'hi integren en l'apartat *Mémoire nomade* i, sovint, els arbres han estat traçats amb membres diversos de les extenses famílies, que han treballat en arxius de moltes ciutats diferents i aporten la reproducció de les actes d'estat civil on figuren els seus avantpassats, que són contrastades per les dades que forneixen parents d'altres indrets.

Un altre portal on figuren multitud d'arbres genealògics és MyHeritage.fr, amb el qual treballa, particularment, Michael Mathieu, recercador incansable dels seus avantpassats i de les nissagues de gitanos catalans de França.

També aporta informació el portal de l'Església mormona, Familysearch.org, que conté buidatges de registres en diferents territoris catalans, particularment a l'Empordà, cosa que posa llum sobre els orígens de cognoms ben identificats.

Amb aquestes eines no és difícil resseguir els llinatges de gitanos catalans perquè presenten uns pocs cognoms que, a més, solen estar interrelacionats, i els homes són gairebé tots *maquignons* (tractants de cavalls) i *tondeurs* (esquiladors).

Aquestes dades, extretes de registres municipals francesos i de censos departamentals, s'acompanyen, quan existeix, del número d'expedient pertinent en l'ajuntament on s'ha fet la inscripció de naixement, matrimoni o defunció. Genealogie.com forneix el número d'acta i, en conseqüència, es posa quan la dada prové d'aquest portal. Aquest número es refereix al registre del municipi que ha subscrit l'acta d'estat civil en qüestió. Quan la dada prové de Geneanet, es dona com a referència l'apartat *Mémoire nomade*, on es pot localitzar l'arbre genealògic familiar a partir del cognom.

Els noms, els cognoms i els sobrenoms s'han mantingut tal com apareixen en els registres francesos o espanyols. A vegades hi figuren dues versions alhora —generalment la segona entre parèntesis—, tal com va fer constar el funcionari del registre, arran del dubte sobre l'ortografia adequada i ajudat pel fet que els gitanos eren analfabets.

Un tema central en l'estudi dels gitanos catalans de França és la llengua. En aquest capítol, resulta fonamental el llibre *Les Gitans catalans et leur langue. Une étude réalisée à Perpignan* (2004), de Jean-Paul Escudero, que descriu la parla dels gitanos de la capital rossellonesa. Aquesta està ja, doncs, estudiada al detall. La recerca d'aquest treball s'ha centrat a constatar que l'etnolecte de la immensa majoria dels catalans de França es basa en el dels gitanos de

Perpinyà, que no és català septentrional, sinó una simbiosi particular que aglutina bàsicament elements d'aquest dialecte, del central i alguns de propis, a banda de molts manlleus del francès. Aquesta constatació ha permès descobrir una segona comunitat lingüística de gitanos catalans radicada bàsicament a Sant Gaudenç (Alta Garona), Montalbà (Tarn i Garona) i Vilanova d'Olt (Olt i Garona), que tenen un parlar basat en el català nord-occidental, amb elements aragonesos i alguns de particulars.

En el terreny dialectal, fa també una aportació necessària Claudi Balaguer, que ha estudiat la parla dels gitanos de Millars, la segona comunitat del Rosselló, la qual està més mimetitzada amb l'entorn lingüístic que no la de Perpinyà (*Cosa de païos i gitanos: el català a Millars* —2010—), i traça una radiografia del català septentrional útil per entendre què parlen els gitanos.

Finalment, aquestes dades es complementen amb la informació històrica que forneixen recerques com les de Bernard Leblon, l'iniciador de la gitanologia a Espanya, amb el llibre *Les Gitans d'Espagne* (1983), i altres estudis que aporten una informació fonamental del segle XVIII, que és el període històric en què va començar l'aventura francesa dels gitanos catalans.

L'objectiu quan es va iniciar la recerca va ser, doncs, localitzar el màxim nombre possible de comunitats a fi de constatar que hi ha una diàspora notable de gitanos catalans a França, amb comunitats nombroses; calia veure també d'on procedeixen, com i quan es van escampar pel territori, i finalment deixar parlar els protagonistes perquè expressessin què són, com es defineixen a si mateixos i quins costums tenen.

El que en un principi s'havia mostrat com un món desconegut i fins i tot críptic, va anar adquirint traços definits al llarg dels viatges per França. Les hipòtesis que es presentaven en un núvol boirós al començament es van anar desentrellant quilòmetre a quilòmetre i entrevista a entrevista. Avui, totes les qüestions plantejades a l'inici de la recerca tenen resposta. Una resposta descriptiva, si es vol, que és, al seu torn, el punt de partida de moltes preguntes.

Aquest ha estat un estudi més en extensió que no en profunditat. Les línies mestres de la coneixença dels gitanos catalans de França han estat traçades, però cadascuna de les comunitats i molts dels aspectes que s'hi relacionen queden per definir. Anar al fons de cada grup no era l'objectiu inicial. Ara s'obre la possibilitat d'un treball, de molts treballs, més en detall, més concrets, basats en ciutats, o en nissagues, o en parles, o en rituals... Mil possibilitats s'obren en el punt en què aquest estudi es clou.

El llibre consta de dues parts, i potser cal començar explicant la segona: els "Relats de viatge". Aquests conformen una narració de les visites i una exposició de les converses i de la documentació trobada relativa a les ciutats on hi ha nuclis importants de catalans. Es tracta d'una mena de quadern esbossat

sobre el terreny, que inclou la transcripció d'entrevistes i diàlegs, que palesen la idiosincràsia i la llengua dels gitanos, amb anècdotes, curiositats, detalls antropològics... S'han mantingut centenars de converses amb gitanos catalans de França i de Catalunya, que han estat més o menys ràpides o assossegades, més o menys curtes o llargues, sempre a partir de com cada comunitat o cada individu acollia una mena d'alienígena que aterrava d'improvís i feia preguntes estranyes en indrets on les coses són sempre molt pautades i on tot foraster aixeca recels. El fet de parlar la llengua del grup, el català, obria, però, moltes portes.

Un annex recull relacions de dades extretes de les actes d'estat civil que donen una informació molt valuosa sobre famílies, cognoms, poblacions, itineraris i professions.

En la segona i la tercera parts i en l'annex hi ha, doncs, els reculls de camp i la documentació abocats a raig. De la tria d'aquest material s'extreu un bon gruix de la primera part del treball, que dibuixa amb un traç més fi i de manera ordenada i agrupada les dades fonamentals sobre els gitanos catalans a França, sovint amb còpies textuais del contingut dels relats de viatge i de l'annex.

Els capítols de la primera part (la central) orienten sobre el context històric general per poder entendre des de la base com els gitanos catalans van arribar a França i com s'hi van escampar. En aquest cos inicial d'exposició i síntesi es mostra també la història dels zíngars francesos i ibèrics, i vol fer un retrat de com parlen, com viuen, què creuen, com pensen, què mengen o com es diverteixen els gitanos catalans.

Aquesta primera part pretén fornir un coneixement general sobre els rom en extensió i dels gitanos catalans en particular, des dels orígens a l'Índia fins que van travessar els Pirineus en un llarg viatge de quatre segles per Euràsia (capítol 1), els avatars històrics que van viure a Catalunya (capítol 2) i a Espanya a partir de la Nova Planta (capítol 3), que han condicionat la seua manera de viure i el seu destí. El pas del Principat al Rosselló a partir dels últims anys del segle XVIII (capítol 4), que és l'origen de les comunitats a França (capítol 5), i com a través dels anys s'han anat escampant per bona part del territori de l'hexàgon. Un cop assentats a França, és fonamental conèixer quina situació i quines poblacions de zíngars hi van trobar, perquè això va condicionar el desenvolupament de la comunitat catalana (capítol 6). A partir d'aquí es detallen els llocs on avui es troben els gitanos catalans, amb noms de ciutats i de pobles, i amb una llista d'uns cent seixanta assentaments recopilada a partir dels viatges i les entrevistes (capítol 7), que permet dibuixar el mapa dels gitanos catalans a França. No cal dir que és imprescindible definir la llengua dels gitanos catalans i les variacions que té (capítol 8): gairebé tots parlen un etnolecte basat en el dels gitanos de Perpinyà, amb més o menys

francesismes a partir de la llunyania i la fortalesa o la feblesa de cada grup. Aquesta constatació permet distingir un grup de gitanos catalans que tenen una parla de base nord-occidental, amb aragonesismes i elements propis, a partir de migracions més tardanes produïdes des de la Catalunya interior a través dels passos del Pirineu central, sense escala a Perpinyà. Finalment, s'exposen els costums fonamentals i la cosmogonia dels gitanos catalans de França (capítol 9), que tenen com a punt de pertinença els dels gitanos del Principat de Catalunya. Malgrat que aquest apartat no té cap voluntat de totalitat, i que no és el principal objecte de l'estudi, les dades que ofereix no constitueixen un subjecte menor perquè bona part de la informació que s'hi recull és inèdita. El capítol aborda la idiosincràsia dels gitanos catalanòfons, com es casen, com actuen amb els difunts, en què creuen, com es relacionen i què mengen, entre molts altres detalls. Els estudis etnogràfics sobre els gitanos de parla —i de nació, es podria dir— catalana són molt migrats, i gairebé sempre s'han fet amb finalitats pràctiques: escolarització, integració, socialització..., sense tenir en compte l'especificitat etnològica i una cultura que arriba des del fons dels segles. Els gitanos s'han estudiat generalment a Catalunya per barris i per ciutats, sense diferenciar què és ni què se sent cada individu o cada grup, tant se valia que fossin portuguesos, hongaresos, catalans o andalusos. Ara sabem que hi ha uns gitanos, desenes de milers de persones, que se senten i es defineixen com a catalans i que actuen com a tals, malgrat que són lluny del país d'origen.

Les converses o les entrevistes es transcriuen segons la normativa catalana. Quan es barregen aportacions d'una altra llengua, els mots se solen deixar en redona, perquè les interferències d'altres idiomes, sobretot del francès, són molt freqüents. Quan els mots no són els normals o normatius en català, s'escriuen amb l'ortografia adaptada a la pronúncia, per exemple, *nusaltrus*, *ellus*, *dutze*, *funt* o *onclu*, perquè resulti evident com els diuen. A les es i a les os a vegades s'hi posa un accent impropï obert o tancat (*fónt*, *róig*, *vèll*) per denotar com es pronuncia el mot sense recórrer a l'ortografia fonètica. Quan cal definir de manera precisa diccions o fonemes es fa amb els signes corresponents en alfabet fonètic.

Els mots francesos, generalment gentilicis, que no tenen una tradició en català s'han adaptat a la lògica d'aquesta llengua, com ara *manuix* 'manouche' (zíngars sinti procedents de països germànics), *ienix* 'yéliche' (grup nòmada procedent de l'Europa central) o *carac*, 'caraca, caraqué' (antiga denominació dels gitanos catalans a Provença). Pel que fa a *sinto*, *sintsa* o *sinti* —masculí, femení i plural— (zíngars del Piemont), s'ha optat per *sinto* en el masculí, *sinta* en el femení i *sinti* en el plural, com recomanen els estudiosos francesos, i de *rom* s'ha optat per mantenir el mot invariable quan es tracta del col·lectiu i afegir-hi una *essa* per al plural quan es tracta d'individus, de manera

aproximada a com se sol fer en francès, i no es recorre al femení i al plural, *romí* i *roma*, que dicta el romaní.

Romanichel s'afegeix al ventall de noms usats per als grups de zíngars a França. Aquest el fan servir sobretot els gitanos catalans i espanyols per referir-se als manuixos. La seua procedència està ben documentada: “El terme *romanichel* no ha deixat d'estar vigent durant més de tres-cents anys, i pertot França. En realitat, és una paraula de la llengua gitana romanitchal, que significa: *fill de rom*” (Clébert 1965: 64, traduït).

Un nom ja extingit, però que va ser corrent un segle enrere en zones del Llenguadoc i de Provença, és el de *caraco*, francesitzat com a *Caraque*, que es referia als gitanos catalans, que era els que aleshores hi havia a la regió.

Pel que fa als grups, s'adopta de manera aproximada la terminologia francesa i internacional. Així, els *gitanos* (*Gitans*) són els que provenen de la península Ibèrica: catalans, espanyols o andalusos i portuguesos. Per al grup general dels que viuen a França, s'empra *zíngars* (*Tsiganes*), un cultisme utilitzat pels estudiosos en aquest país per denominar el col·lectiu, per bé que el llenguatge col·loquial fa servir sobretot *Gitans* (Joan Coromines innova *tsigà* en català a l'entrada 'Diquelar' del DECLC, però el mot no ha prosperat). I s'usa el nom més general, *rom*, quan es tracta del col·lectiu general, referit al conjunt europeu, per bé que a França aquest terme s'atribueix també al grup oriünd de l'est d'Europa.

Els topònims consten en la versió catalana quan existeix, i en la versió habitual i coneguda, que és la francesa, sovint amb l'occitana entre parèntesis, quan es troben en aquesta àrea lingüística. Per una norma no explicada, les enciclopèdies catalanes han fixat el nom occità com a propi per al català, cosa que pot arribar a crear confusions perquè aquest sol ser negligit pels naturals mateixos i no figura gairebé mai en els registres. En aquest treball s'ha optat per fer servir la versió dels gitanos catalans que hi viuen, a vegades d'antic, cosa que la converteix en pròpia en aquesta llengua. Sovint, els nord-catalans fan servir les mateixes denominacions. Així, Arles i no Arle, Montalbà i no Montalban, Llimós i no Limós, Bellcaire i no Bèucaire, Sijà i no Sijan, Lesinyà i no Lesinhan, Sant Gaudenç i no Sent Gaudenç, Vilanova d'Olt i no Vilanuèva d'Olt (els catalans locals en diuen simplement Vilanova). Les versions occitanes més o menys oficialitzades en català resulten estranyes perquè cap parlant d'aquesta llengua no les fa servir, i més si es té en compte que Arles, Montalbà, Bellcaire, Llimós o Vilanova existeixen en la toponímia catalana.

L'1 de gener del 2016 va entrar en vigor una nova divisió regional a França i les vint-i-dues regions metropolitanes es van transformar en catorze. En aquest treball s'han mantingut les denominacions territorials prèvies perquè eren les vigents en el moment de l'estudi i, sobretot, perquè en el moment de la publicació les regions agrupades no tenien un nom definitiu.

Per al nom dels rius —i els departaments que s’hi basen—, he seguit la recomanació de Jean-Paul Escudero de reproduir en català el gènere del francès, ja que en totes dues llengües els poden tenir tots dos. Així, la Xaranta, la Sena i la Loira (i Xaranta Marítima o Sena Marítima), i naturalment també la Garona, que ja porta el femení des de la Vall d’Aran. Sembla evident que a aquests topònims se’ls atribueix el masculí en la majoria de registres catalans per la influència del castellà, en què els rius tenen únicament aquest gènere.

Les entrevistes es transcriuen segons el que és habitual per a les converses en textos literaris, entre cometes (“ ”) quan figuren en un paràgraf que conté altres frases, i quan són paràgrafs sencers les preguntes i les respostes s’encapçalen amb un guió llarg (—). La pregunta de l’entrevistador s’evidencia al final de la frase —també després d’un guió llarg— afegint-hi generalment un “pregunto” o “li dic”, o fórmules retòriques equivalents.

Fragments de les entrevistes que són il·lustratius per a alguns dels capítols inicials s’extreuen de manera textual dels “Relats de viatge”, on es recullen in extenso.

Aquest itinerari territorial i humà a la recerca de la tribu perduda dels catalans no s’hauria iniciat ni molt menys hauria arribat a port si no hagués estat per Joan A. Argenter i Giralt, que em va integrar en un grup de recerca i a qui he d’agrair les moltes hores dedicades a fer créixer aquest treball i els recursos destinats, l’assessorament inestimable en els temes més variats i l’encoratjament per dur-lo a terme, i també a la Càtedra Unesco de Diversitat Lingüística i Cultural de l’Institut d’Estudis Catalans, que ell dirigeix i que coedita aquesta obra.

També, al Consell de Diplomàcia Pública de Catalunya (DIPLOCAT), que s’ha pres l’existència de gitanos catalans a França com un afer de país, s’ha proposat d’establir-hi vincles i d’acostar-los a Catalunya i ha col·laborat de manera inestimable en l’edició.

Vull agrair també l’ajuda desinteressada de Jean-Paul Escudero, que durant més de vint anys ha estudiat els gitanos de Perpinyà i particularment la seua llengua, i que, a part de guiar-me en un terreny que per a mi era al principi inescrutable, va permetre que la meua recerca no hagués de començar de zero, sinó que es pogués assentar en un graó tan sòlid com és el coneixement profund de la comunitat gitana de Perpinyà i, especialment, de la llengua peculiar que els seus components parlen. El tram inicial del camí de l’estudi dels gitanos catalans de França s’havia ja recorregut i jo podia partir directament del que Escudero havia establert. Converses llarguíssimes amb ell m’han permès copsar un món —o una part, si més no— complex, polièdric i sovint hermètic, i m’han orientat en temes lingüístics per a mi ignots.

Sóc deutor també dels coneixements enciclopèdics de Bernard Leblon, el savi dels Aspres (viu en un mas solitari a la muntanya de Ceret), pare de la

gitanologia històrica a Espanya, coneixedor profund del passat dels calés ibèrics i també dels nord-catalans. Múltiples converses i intercanvis epistolars m'han aclarit molts conceptes sobre els quals em movia a les palpentes, a l'ensem que m'ha facilitat material d'estudi difícil de trobar. Cada vegada que m'ha sorgit un dubte històric, antropològic, lingüístic... ell ha tingut la resposta adequada a punt.

He d'agrair així mateix les informacions de Claudi Balaguer, que coneix molt de prop els gitanos de Millars, i que ha descrit al detall la parla d'aquest poble rossellonès. Els seus coneixements vastíssims de la llengua occitana i del català septentrional m'han ajudat a centrar i emmarcar la parla dels calés. I una recordança sentida per a la seua dona, Inna, present en tantes converses *gitanes*, que va faltar de manera inesperada i injusta en el tram final de la redacció d'aquest treball.

I també a Teresa San Román, la iniciadora dels estudis d'antropologia sobre els gitanos a Barcelona, que em va resoldre les qüestions que li vaig plantejar. I a l'antropòloga tolosana Emma Stitou, i a estudiosos com Santi Arbós, Joan Peytaví Deixona, Ramon Sistac, Albert Turull o Monique Blanc, que em van ajudar en temes puntuals. I a François Giménez, que em va guiar en les primeres recerques a Narbona. I als amics rossellonesos Joan Daniel Bezsonoff, Joan-Miquel Tournon i Yves Escape, per tants comentaris oportuns.

I, evidentment, un reconeixement a tants gitanos de França i de Catalunya que m'han acollit i m'han transmès el que vivien i el que sabien sobre la seua cultura i la seua llengua. Entre ells, hi ha alguns noms molt concrets: Michael Mathieu, de Montpeller, que m'ha ofert casa seua i m'ha obsequiat amb experiències personals i dades familiars que a ell li ha costat anys d'esforç aconseguir. I a Gino i Pipou Solès, de Besiers, i a Ernest Serbiolle, a Josep Caragol, a Tonyo Serviole, a Manel Baptiste i a Marcel·la Reyes, a Paul Bueno i a Nadia Gimenez, a Paulette Hernandez i a Antonio Heredia, a Tita Escoudé, a Lisa Reyes, a Julien Dominique, a Joana Serbiolle, a Luis Ruiz, al Paio Gran i al Paio Petit, a Joan i Joana Patrach, a la Jaia Colona, a la Jaia Béatrice...

I també als *rachais* Jean-Marie Eyroi, Gilbert Tenailleau i Daniel Elzière, i a Eusèbia Muñoz, i a tantes altres persones que m'han ofert la seua ajuda desinteressada al llarg dels anys de recerca.

El llarg viatge des de l'Índia

Els gitanos europeus van estar envoltats pel misteri i les llegendes des que van aparèixer als Balcans arran de les invasions otomanes. Se'ls va considerar egipcis, sarraïns, turcs, bohemis, tàrtars..., fins que a final del segle XVIII alguns estudiosos es van fixar en la llengua que parlaven. L'origen indostànic dels rom va quedar establert el 1782 amb l'article "Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien" ('De la llengua i l'origen dels zíngars de l'Índia') del catedràtic de la Universitat de Halle Johann Rüdiger (1751-1822), que va comparar la parla d'una dona sinta local amb els mots que figuraven en una gramàtica alemanya de l'hindustànic (hindi i urdú). A partir d'aquest text, el també alemany Heinrich Grellmann (1756-1804) va presentar un retrat ampli dels rom i els seus orígens a *Historischer Versuch über die Zigeuner* ('Assaig històric sobre els zíngars') (1783), que va complementar el britànic Jacob Bryant (1715-1804) amb *On the Zingara or Gypsey Language* ('Sobre el zíngar o llengua gitana') (1785).

Els estudis que es van desenvolupar el segle XIX arran de les bases establertes per aquests autors van confirmar un origen comú dels rom europeus quan es va demostrar una unitat lingüística en tots els grups del continent, que compartien aportacions del persa, de l'armeni i del grec i provaven un itinerari únic en el seu camí de l'Índia als Balcans.

L'anglès Ralph Turner (1888-1983), professor de sànscrit i autor d'un diccionari etimològic del nepalès i d'un de comparatiu de les llengües indoàries, va concretar la dècada del 1920 que els zíngars europeus parlaven un idioma neoindi amb influències del rajasthani de l'Índia central. Turner va fixar per al romaní un "doble parentiu" indostànic: l'origen dels rom s'havia de trobar en poblacions nòmades que des del centre de l'Índia es van desplaçar cap a l'oest i allí es van barrejar amb els locals i van congriar una parla relacionada amb altres de neoíndies com l'hindi, el gujarati, el màrata i el caixmiri. Així, des d'algun punt situat entre l'Hindu Kush i Delhi, bàsicament en territoris de l'actual Pakistan, els antecessors dels zíngars haurien emprès una migració en direcció oest que els va dur a Pèrsia, on els esmenten tres textos medievals. Un

és el relat de Hamza d'Hispanhan, que cap a l'any 950 va escriure una història dels xas de Pèrsia en la qual relatava com a fet principal del regnat de Bahram Gur, cinc segles enrere, l'arribada de músics des de l'Índia, un territori amb el qual Pèrsia mantenia des de sempre lligams humans i comercials intensos. Hamza explica que els súbdits es van queixar al monarca que havien de beure i ballar sense música perquè al país faltaven intèrprets. Bahram Gum (que va regnar entre el 420 i el 438) va escriure a un raja indi i aquest li va enviar dotze mil músics zott (nom donat pels àrabs invasors als indis —Kenrick: 23—), que el sobirà va distribuir per les ciutats del reialme. Un text persa de l'època, que s'ha conservat en una versió en àrab feta per al-Thaalibi, ofereix un relat similar.

Unes dècades més tard, Abu-l-Qàssim Ferdotsi va descriure en un clàssic de la poesia èpica persa, el *Llibre dels reis*, conclòs l'any 1011, la mateixa història amb detalls nous. En aquest cas, els músics que va fer venir Bahram Gur serien deu mil, i eren luris, i el xa els havia sol·licitat al seu sogre, el raja Xenguil de Canoge (Kanyacubja), avui un poblet a Uttar Pradesh, però en l'antiguitat capital d'un vast reialme i lloc molt cèlebre:

Els governadors li van explicar al xa que els pobres es planyien que els rics bevien vi tot escoltant música i que menyspreaven els pobres, que bevien sense escoltar-ne. El xa va enviar una carta per dromedari a Xenguil dient-li: “Cerqueu deu mil luris que sàpiguen tocar el llaüt, homes i dones”. Quan els luris van arribar, el xa els va rebre, els va donar a cadascun un bou i un ase, perquè volia que fossin pagesos, i els va donar l'equivalent de mil cargues de blat, perquè havien de conrear la terra amb els bous i els ases, sembrar el blat, produir collites i tocar música de franc per als pobres. Però els luris se'n van anar, es van cruspir els bous i el blat, i al cap d'un any van tornar famolencs. El xa els va dir: “No hauríeu d'haver malbaratat el blat, ara només us queden els ases: carregueu-los amb el que tingueu, poseu a punt els instruments i fixeu-hi cordes de seda”. Encara avui, seguint aquells mots justos del xa, els luris vaguen pel món buscant un lloc per viure, dormen amb gossos i llops pels camins i roben nit i dia (Aguirre: 29 i 30; Kenrick: 19, traduït).

En tota lògica, els fets narrats havien de ser mítics o aproximats perquè s'havien esdevingut segles enrere, però els textos constaten que el poble dels músics arribats de l'Índia continuava existint a Pèrsia en aquell moment, als volts de l'any 1000. No cal dir que unes dades tan llunyanes van ser posades de seguida en dubte, i ja l'irlandès John Sampson (1862-1931) va argumentar el 1923, a “On the origin and early migration of the Gipsies”, que els textos antics descrivien fets llegendaris i calia relacionar els rom amb grups existents encara en aquell moment al nord-oest i nord de l'Índia (que avui inclouria el Pakistan). Contràriament, Donald Kenrick dona més modernament (1999) versemblança als textos perses medievals a partir de les dades que contenen (p. 18).

El que és obvi és que els protozínzars provenien del nord-oest de l'Índia i es van radicar a Pèrsia, i sent aquests dos punts relativament pròxims el flux poblacional s'hauria pogut dilatar durant molt de temps. La soca dels rom, per tant, no tenia per què derivar d'una única migració d'un nombre

determinat d'individus; ben al contrari, el grup rom es va congriar a Pèrsia durant segles. De fet, actualment continua obert el cas al seu mateix terror d'origen: els luris són un vell poble persa tradicionalment nòmada relacionat amb els kurds integrat avui per més de quatre milions d'individus que viuen al sud-oest de l'Iran, i no podem saber si són els mateixos de què parlava Abu-l-Qàssim Ferdosi. Existeixen també els lulis, una branca dels rom radicats a la província d'Oix, al sud del Kirguizistan, que van migrar al segle XIV de la ciutat de Multan, al Panjab pakistanès. Parlen tadjik (considerat la mateixa llengua que el persa), perquè van passar per Tadjikistan. Els seus ancestres pertanyien a la casta dels músics, dansaires i cantants, i encara avui molts en són. Els veïns s'hi poden referir com a *multani* i ells es denominen a si mateixos *mugat*, 'mags'. Molts textos intercanvien els gentilicis *luri* i *luli*, per bé que contemporàniament es refereixen a dos pobles diferents.

El francès Jules Bloch (1880-1953) i el rus Vladímir Minorski (1877-1966) van relacionar ja en la dècada de 1930 els noms que van donar a Pèrsia als membres d'aquella tribu de músics (zott, luri o luli, koli i multans) amb zones específiques del nord-oest de l'Índia, on hi ha avui poblacions molt similars als rom des del punt de vista lingüístic i social. Segons aquests autors, els luri provindrien de la ciutat d'Alor o Aror, avui Rorhi, a la vall baixa de l'Indus, a Sind, al Pakistan; els multans, de Multan, i els zott es relacionen amb els jat, també originaris de Sind, i avui molt nombrosos a tot el Panjab i a diversos estats veïns de l'Índia. Ja Rüdiger havia fet notar (p. 11) la similitud entre el nom que els zíngars alemanys es donen a si mateixos, *sinti*, amb el del riu Sind (Indus), que va generar el del país (Sindistan, Índia), i després el de la província de Sind —amb el gentilici *sindi*—, situada a la desembocadura del gran curs fluvial.

A partir de les descobertes d'aquests estudiosos, John Sampson va emparentar tots aquests grups amb un entramat jerarquicosocial encara present al nord-oest de l'Índia i al Pakistan, els dom o domba, que se situen en l'escalafó social més baix, el dels pàries, i que es dediquen des de sempre a la música. Ja en un tractat d'astronomia del segle VI escrit en sànscrit se'ls identifica com a músics.

El nom que es donen a si mateixos els zíngars d'Àsia occidental és el de dom, que ve dels dom o domba, i els indostanistes van concloure que en els orígens no va migrar una sola població de l'Índia, sinó grups diversos procedents de tribus disperses i ben conegudes des de temps remots, entre les quals predominaven aquests dom o domba. Bloch va establir que una sèrie de bandes d'intocables independents entre si que vivien fora del marc social de l'Índia de l'època viatjaven o nomadejaven buscant mitjans per subsistir (les castes a l'Índia anaven unides a un ofici i els dom no en tenien cap de reconegut). L'estudiós apuntava que possiblement en el seu terror d'origen els

avantpassats dels rom europeus practicaven ja un sistema de vida semblant al que han mantingut en la diàspora durant segles: un nomadisme en el qual cada colla es desplaça autònomament i coincideix en llocs o actes determinats amb grups similars. Així, hordes de dom haurien anat migrant cap a l'oest a la recerca de recursos, un impuls que els seus descendents van mantenir durant mil anys, fins que van arribar als confins d'Europa. Potser alguns grups van ser capturats al seu lloc d'origen en conflictes bèl·lics i duts a Pèrsia com a esclaus, una causa que podria estar en l'origen dels relats de Hamza i Ferdosi.

L'explorador i missioner dominic Jordà de Catalunya (ca. 1280-després de 1330), bisbe de Quiló, a la costa malabar, esmenta en la seua crònica *Meravelles descrites* un d'aquests grups vivint al nord-oest de l'Índia entorn a 1320 (Joan Josep Baños 1914: 80):

També n'hi ha d'altres [pagans] que s'anomenen dumbri, que mengen carronya i cadàvers. Aquests no tenen absolutament cap ídol [en comparació a diferents grups que descriu] i es dediquen a fer les feines dels altres i a portar-ne les càrregues.

Tot i que no concreta el punt geogràfic, Jordà esmenta uns paràgrafs més avall la coneguda ciutat panjabí de Multan com el lloc d'on van partir "els turcs sarrains" per conquerir la contrada on va trobar els dumbri i "usurpar el poder no fa pas gaire temps".

El traductor i editor de *Meravelles descrites*, Joan Josep Baños, associa els dumbri a "dombara, domba, dom o rom. Subgrup d'intocables o descastats d'on procedeix probablement el poble gitano". El *poble gitano* havia començat a arribar ja a Europa en aquell període, però aquests podien ben bé ser els parents que s'havien quedat a l'Índia i, pel que se'n diu, continuaven mantenint un estil de vida característic.

Molts autors han apuntat que és evident l'ascendència dels dom de l'Índia en els rom europeus en diferents aspectes socials i culturals, a part del lingüístic: la música, les acrobàcies, l'ensinistrament d'animals, la fabricació d'estores o senalles, la quiromància... Són oficis que els zíngars europeus han mantingut fins avui.

El viatge inicial dels grups que van sortir de l'Índia no va ser pas titànic, en especial si es compara amb el que farien els seus descendents al llarg dels segles: es van limitar a travessar el Balutxistan i potser van recórrer els altiplans afganesos i perses, on la cultura índia va ser molt present fins a la invasió musulmana. Després d'aquesta, tota la regió va adquirir una unitat política que va facilitar el trànsit de poblacions. De fet, aquests territoris conformen una simbiosi des del punt de vista geogràfic, humà i històric, i són el cor d'una continuïtat "indopersa" o "indoislàmica" (Kaplan: 19). Com a resultat i com

a evidència d'aquesta relació, el persa va ser en algun grau *lingua franca* a l'Índia des de temps antics —imprecisos— fins al segle XIX (Baños 1914: 16).

Els àrabs van conquerir els actuals Iran i Afganistan al segle VII i la zona va experimentar una islamització lenta. Més endavant, entre el 997 i el 1187, l'Afganistan i el Panjab, avui dividit entre el Pakistan i l'Índia, van constituir el centre d'un estat iranoislàmic. En aquest context, la majoria dels primers migrants de l'Índia haurien acabat fonent-se amb la població local, però alguns grups establerts en territoris de l'antiga Pèrsia —més àmplia que l'actual Iran— hi van prosperar segurament gràcies a les seues habilitats ancestrals per a la música i la dansa, com fan constar els textos locals del segle XI. En aquest país, els descendents dels dom van adquirir consistència i personalitat com a grup i hi van forjar la llengua, com prova el fet que cap de les diverses varietats del romaní no tenen un parentiu directe amb cap llengua neoíndia actual.

La *nació* rom va nàixer, doncs, a Pèrsia, on els grups que havien arribat de l'Índia es van unificar en una sola estructura tribal i social. La llengua romaní es va consolidar en aquest període, en el qual va rebre moltes aportacions del persa, entre elles paraules bàsiques com ara *mol* 'vi', que tots els gitanos catalans coneixen; *baxt* 'sort', *cerxan* 'estel', *sir* 'all', *mom* 'cera, espelma', *ambrol* 'pera', *zor* 'força', *zen* 'sella', *khangeri* 'torre' i després 'església', o *tover* 'destral'.

Dos grups pertanyents a aquesta població constituïda en un grup homogeni van migrar en direcció oest des de la Pèrsia occidental. Cadascun va seguir un camí diferent, però el vocabulari de tots dos contenia els mateixos mots perses, cosa que prova un passat comú a la regió, segons va demostrar John Sampson, que, després de diversos articles sobre els orígens dels rom, va publicar el 1926 *The Dialect of the Gypsies of Wales*, en col·laboració amb Edward Wood, un text que va revolucionar la coneixença dels rom i la seua llengua.

Com els seus ancestres, els zíngars de l'Àsia occidental es diuen a si mateixos dom encara avui, un gentilici que està en l'origen del de lom i rom, que van fer servir els grups que van prosseguir les migracions cap a l'oest.

Sampson va estudiar la dècada del 1920 els zíngars de Gal·les, que, tot i que eren els que havien arribat més lluny en el llarg pelegrinatge rom, eren els que conservaven un parlar més genuí (avui desaparegut), que mantenia fins i tot les declinacions de la llengua original neoíndia. El lingüista va traçar l'itinerari que havia fet el grup a partir dels vocables d'altres idiomes que havien anat incorporant al llarg dels segles, que eren, per ordre d'antiguitat: persa, armeni, grec, romanès, eslau, alemany i francès, en una ruta evident que passa per Pèrsia, Anatòlia, els Balcans i Europa central. Els mots incorporats demostraven, a més, que des d'una regió de l'antiga Pèrsia situada entre la mar Càspia i el Caucas, avui a l'Azerbaidjan, van partir dos grups que van evolucionar de manera diferent des del punt de vista lingüístic, que Sampson

va anomenar *ben* i *phen*. El primer va migrar en direcció sud-oest a través del Creixent Fèrtil, i el segon es va endinsar a Armènia, va travessar l'Àsia Menor i va entrar a Europa. La llengua que parla el grup ben no té cap influència armènia, de manera que tots els zíngars europeus actuals serien descendents del grup phen. A més dels armenis, aquest grup es va relacionar amb els alans perquè en van agafar el mot que designa el carro: *vordon/verdo* (*berdó* en caló català, segons Manel Giménez, del Portal de Barcelona). Els alans eren indoeuropeus originaris del nord de Pèrsia, descendents, entre altres, dels escites, que es van expandir cap a l'est i van dominar l'actual Azerbaidjan (l'Albània oriental), i bona part d'Anatòlia, el Caucas i el nord de la mar Negra. Van ser guerrers consumats i es van escampar per Europa i l'Àsia central, i avui perviuen en els ossets, que van adquirir personalitat pròpia a partir del segle XIII. Del terme romaní *berdó* deriven el francès *verdine* i l'anglès *vardo*, que són els carros-habitatge que feien servir alguns zíngars a la segona meitat del segle XIX i primera del XX, antecedent de la rulot.

Sampson va demostrar que els grups de zíngars van anar perdent vocabulari original a mesura que es van anar allunyant del territori mare, però que la llengua es va anar fent més conservadora amb els mots genuïns, perquè la parla dels zíngars de l'Iran i el Kurdistan es va deteriorar més a causa de l'afinitat de les llengües d'aquests països amb la seua pròpia. Del vocabulari que va elaborar sobre el romaní dels Gipsies de Gal·les, Sampson va classificar 518 mots d'origen indi i 430 que eren préstecs de les llengües esmentades. D'aquestes, un 20 % venien del persa, un 10 %, del grec, i un altre 20 % eren eslaves, i després hi havia mots romanesos, germànics i francesos.

Els ben, per la seua banda, van anar cap al sud i van arribar fins a la vall del Nil, on van ser descrits al segle XVI, segurament poc després que hi compareguessin. Al nord de Síria els van anomenar *kurbat* (rodamons) i a Alep, *helebi*; a Bagdad, *duman*; a Palestina, *nawar* i *zott*, i a Egipte, *ghabar*. Els seus descendents han perdurat fins avui en totes aquestes regions, però passen desapercibuts entre les poblacions locals i han estat molt poc investigats. Sampson, que en va estudiar el dialecte, va descobrir en els zíngars d'Egipte mots que tenien els balcànics, de manera que alguns grups segurament hi van arribar a través de les connexions de l'Imperi otomà, probablement deportats d'Europa al segle XVII.

El Gran Desert Occidental va aturar aquests zíngars egipcis, que no van seguir la costa mediterrània cap a la Cirenaica i Tunísia. Els gitanos que hi ha actualment al Magrib hi van arribar als segles XIX i XX des dels països colonials i veïns europeus, fonamentalment Espanya. L'historiador francès François de Vaux de Foletier va deixar establert (1970: 35) que els ancestres dels nombrosos gitanos que hi ha avui a Andalusia no hi van anar en cap cas des del nord d'Àfrica. Per contra, tots els gitanos ibèrics conserven carac-

terístiques culturals i lingüístiques dels que van passar per Armènia i l'Àsia Menor bizantina cap als Balcans.

L'arribada dels turcs seljúcides des de l'Àsia central al segle XI ho va capgirar tot a l'Anatòlia, fins aleshores poblada majoritàriament per grecs, armenis i kurds. Quan s'hi van instal·lar, una població de zíngars ja havien adquirit pautes culturals i lingüístiques dels armenis, que aleshores eren majoritaris en parts de l'est d'Anatòlia.

Els zíngars —o protozíngars— que vivien a Armènia es van escindir en dos grups seguint la sort del poble que els havia acollit. Els armenis es van desplaçar massivament del centre i l'est muntanyós d'Anatòlia, al sud del Caucas, i van migrar a Cilícia, al sud-est —un territori poblat avui sobretot per kurds—, on van fundar a finals del segle XI l'estat de la Petita Armènia, i una part molt considerable d'aquest poble va iniciar un èxode cap a l'Anatòlia occidental, un territori on aleshores hi havia grecs. Amb ells anaven els zíngars, que van adquirir allí —abans de passar el Bòsfor, per tant— una part molt important de la idiosincràsia que els ha acompanyats per tot Europa a través dels segles. L'Anatòlia central es va turquitzar ràpidament i els zíngars que es van quedar a l'est van rebre influències lingüístiques noves i es van passar a denominar a si mateixos lom, en lloc de dom; la majoria van adoptar el ritu cristià armeni i van seguir la sort d'aquest poble fins que el genocidi turc de 1915-1918 els va fer desaparèixer. Hi va haver alguns lom que es van fer musulmans i encara perviuen a l'est d'Anatòlia, però estan molt allunyats culturalment i lingüísticament dels que van migrar en el seu dia amb els armenis cap a l'oest i van acabar entrant a Europa, i, com el grup ben que els va precedir, estan molt assimilats i són gairebé indistingibles de les poblacions de l'entorn.

Els zíngars europeus són, doncs, descendents dels que des d'Armènia van passar al territori bizantí de l'Àsia Menor al llarg de dos-cents anys, a conseqüència sobretot dels atacs dels turcs seljúcides el segle XII i dels mogols el XIII. Va ser en aquest període quan els ancestres dels zíngars europeus es van començar a relacionar amb els cavalls, perquè el mot que usen la majoria de varietats dialectals és *grast*, que és armeni (*grast* segons Jaubert de Réart —*grasts* per al plural— (1835, n. 45, p. 178) i Michael Mathieu de Montpeller, *graist* segons José Giménez de Montalbà i *graix* segons Josep Cargol de Millars i Manel Giménez del Portal de Barcelona; David MacRitchie anota el 1889 (p. 45) *grass*, *grast*, *grash* i *graslit* entre els gitanos nord-catalans). Segurament els zíngars s'havien relacionat abans més aviat amb ases, perquè la paraula que fan servir (*xer*), ve del persa *xar*. També mots bàsics o emparentats amb l'ofici de ferrer o amb el cristianisme els van adquirir de l'armeni en aquesta època: *bov* 'paella', *mortí* 'pell' (*mortxi* segons Jesús Giménez, de Tremp i establert a Montalbà), *kotor* 'boc' o *cekat* 'front'. Van incorporar també termes georgians, com *khilav* 'pruna' o *camla* 'castanya', però gairebé cap de turc (tot just

menghin o *mandzin* ‘tresor’) i cap d’arab, cosa que mostra els pobles amb els quals van conviure abans d’iniciar la seua peregrinació cap a ponent.

Quan des d’Armènia van arribar a territori bizantí, els grecs locals els van anomenar amb un apel·latiu despectiu, *athingani* (‘pagà’) —*athinganos* en singular—, un terme referit als membres d’una secta herètica que va passar de l’Àsia Menor a Grècia. D’aquest mot deriva la denominació que rep el col·lectiu en llengües geogràficament pròximes al grec, de les quals va passar a moltes altres: *cingane* en turc, *ciganin* en serbocroat, *acigan* en búlgar, *atigan* en romanès, *Zigeuner* en alemany, *cygan* en polonès, *zykan* en rus, *czigny* en hongarès, *cigonas* en lituà, *acinganus* en llatí medieval, *zingaro* en italià, *tzigane* en francès (després també *tsigane*) i *cigano* en portuguès. El català i el castellà van adoptar el mot a partir de l’italià.

I de l’Àsia Menor van passar a Europa. Un monjo del Mont Athos parla cap al 1100 d’*athingani* com a descendents dels samaritans, adeptes de Simó el Mag, bruixots, murrís i emmetzinadors d’animals (De Vaux de Foletier 1974: 40). Hi ha notícies d’individus que podrien ser zíngars a Constantinoble el 1204, però possiblement no van travessar el Bòsfor en nombres significatius fins que no ho va fer l’exèrcit de l’estat bizantí de Nicea, el 1234, en pugna amb els llatins que llavors ocupaven la capital imperial. Un document del 1283 encara poc estudiat esmenta un grup de *gaiuffi* a Venècia, que vivien d’argücies, enganys i almoines. Podrien ser zíngars i el terme que van fer servir els venecians per designar-los seria la llatinització del serbocroat usat a la costa dàlmata *jèdupak* ‘egipci’, en el sentit de rom (Aguirre: 549), de manera que sembla que van arribar a la Sereníssima des de les costes adriàtiques possiblement per les rutes marítimes d’Orient. Com Venècia, la ciutat república dàlmata de Ragusa (avui Dubrovnik) era aleshores una potència naval en contacte constant amb la Mediterrània oriental.

Però a part d’algun grup residual mal conegut, els *athingani* van seguir les rutes naturals cap a Europa pels estrets del Bòsfor amb l’exèrcit bizantí i, poc més tard, per les illes de l’Arxipèlag, i de seguida es van escampar pels Balcans. Al cap d’un segle, els rom eren ja abundants al territori grec actual.

Aquest poble itinerant va estar segurament convivint amb els hel·lens a l’Àsia Menor i a la península Balcànica entre dos-cents i tres-cents anys, un període que va fer que el romaní adquirís una proporció molt alta de mots de la seua llengua, presents a la majoria dels dialectes europeus com a mínim en un 20 % del vocabulari bàsic. En aquest període els *dom* van passar a ser *rom*, van adquirir els noms dels números 7, 8, 9, 30, 40 i el d’altres desenes, el nom de la setmana i d’alguns dels seus dies, els de molts aliments, i els que defineixen la fira i el mercat, que ben probablement van passar a ser importants per a ells en aquest moment, i marcadament el de la ciutat (*foro*)

i la carretera (*drom*, que és exactament com ho diuen en caló els catalans de Montalbà, de Montpeller o de Barcelona), probablement perquè en van començar a trobar de bones —encara la vella xarxa construïda pels romans— (els zíngars de Síria, per contra, en conserven el vell mot indostaní). També són grecs els mots que designen el tupí (*kakavi*), la sopa (*zumi*), el barret (*stadi*), el cel (*ravnos*) o l'avi (*papus*). Els rom que van continuar viatge van incorporar paraules eslaves. El caló ibèric en conté unes quantes, com ara *perberiche* 'ratolí', de *ve(r)verica* 'esquirol', o *corpitza* o *corpiche* 'arròs' [*urpitça*, segons Juli Vallmitjana], de *kuprica* 'sèmola' (Krinková 2014: 14), o *pusca* 'pistola', *pernichia* 'edredó', *ulichia* 'carrer' o *sila* 'força' (Krinková 2015: 204).

Abans de l'inici del segle XIV, els rom probablement havien ja entrat a Bulgària, Valàquia i les regions del baix Danubi, però no s'han trobat documents que en parlin, segurament per les vicissituds històriques que va viure la regió en aquells anys. El primer text que esmenta de manera inconfusible els zíngars a Europa és del 1322 a Creta, en l'obra del franciscà irlandès Symon Semeonis *Itinearium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam* ('Viatge de Symon Semeonis d'Irlanda a Terra Santa'). Amb el seu company Hug l'Il·luminat, Symon va coincidir-hi als afores de Càndia (Heràklion) i explica que eren cristians de ritu grec, que no es quedaven mai més de trenta dies al mateix indret, que vivien en petites tendes o en caveres i era impossible estar-s'hi a prop perquè ho deixaven tot ple de paràsits (De Vaux de Foletier 1974: 41). No devia fer gaire que hi eren perquè aquests monjos coneixien bé Creta, aleshores un estat croat dependent de Venècia, i es van mostrar molt sorpresos per la presència d'aquella gent estranya, "descendents de Caïm".

L'any següent, el 1323, s'esmenten ja a l'oest de la península Balcànica en el *Llibre de donació* del tsar serbi Esteve Duixan, publicat el 1348, que explica que aquell any tres zíngars van fer feines relacionades amb els cavalls al monestir dels Arcàngels de la ciutat kosovesa de Prizren. De seguida els rom van ser a Albània i a l'Èpir, des d'on van passar a diferents llocs d'Europa occidental.

A Valàquia, els prínceps locals havien derrotat els ocupants tàrtars en combats successius a final del segle XIII i primeria del XIV, i no els havien donat altra alternativa que l'assimilació o l'esclavatge, i la pesta negra va deixar els camps necessitats de braços. Tots aquests factors van contribuir que la gent de pell fosca que arribava del sud acabés esclavitzada, tant a Valàquia com a Moldàvia. El primer document que dona notícies de zíngars esclaus a l'actual Romania és una donació feta el 1386 pel voivoda Vladislav de quaranta famílies d'*athingani* que fa referència a fets esdevinguts el 1370. Se'n parla com d'una cosa consuetudinària, perfectament coneguda i, per tant, antiga.

El narrador bizantí Mazaris explica a *Viatge a l'Hades*, escrit el 1415 i el 1416, que a la península grega hi havia un gran nombre de pobles, i en

destacava “set races principals”: lacedemonians, italians, peloponesis, eslaus, il·liris, *egipcis* i jueus, cosa que prova que els zíngars eren aleshores ja abundants als Balcans.

L'esclavatge dels rom a Valàquia i Moldàvia va ser un fet decisiu en la història del col·lectiu a Europa, perquè va provocar que molts escapessin cap a les veïnes Transsilvània i Eslovàquia en els primers anys del segle xv. No va ser un èxode massiu, només una part petita de les tribus es va posar en moviment, però van començar un viatge cap a països veïns que en pocs anys els va dur als confins del continent.

Els zíngars que fugien estaven organitzats i tenien els seus capitans, i alguns van travessar els Carpats cap al regne d'Hongria. El 1416, la ciutat de Brasov va lliurar diners i aliments al “senyor d'Emaús d'Egipte i als seus cent vint companys”, i també a Transsilvània, un noble els va donar quaranta mardans com a “pobres pelegrins d'Egipte”, que deien que “tornaven a Jerusalem”. Això mostra que el gentilici *egipci* donat als rom era ja habitual.

Més enllà de Transsilvània, el 18 d'abril del 1423 una companyia de “cavallers egipcis” comandada per “Ladislaus, wayvoda Ciganorum”, va arribar al castell de Zips, a Eslovàquia, on van despertar un gran interès. S'hi van presentar per sol·licitar empara per viatjar lliurement a Segimon de Luxemburg, rei d'Hongria (1387-1437) i dels Romans i de Germània (1411-1433); més tard ho seria de Bohèmia (1419-1437) i emperador del Sant Imperi Romanogermànic (1433-1437). Hongria brandava en aquells moments l'estendard de la croada contra els turcs i els cristians que en fugien eren protegits, i el rei, que tenia un pes polític molt gran a l'Europa de l'època, els facilitava un salconduit adreçat a prínceps i bisbes. Aquests documents, que es van anar multiplicant de manera poc clara, van permetre als primers grups de fugitius passar sense grans entrebancs a Europa occidental.

A bona part dels països on van anar arribant aquests viatgers els van anomenar *bohemis*, perquè Segimon era hereu del regne de Bohèmia, i van ser al principi ben rebuts com a cristians perseguits que anaven, segons declaraven, de pelegrinatge a santuaris diversos. Els caps de colla zíngars s'atribuïen títols nobiliaris habituals als llocs per on passaven, i a l'oest d'Europa es van autodenominar comtes, marquesos i ducs, generalment d'Egipte o del Petit Egipte, un lloc més imaginari que real. El gentilici *egipci* es va fer de seguida habitual també a bona part d'Europa, però d'on venia?, perquè és evident que els rom no arribaven del país del Nil. Durant l'edat mitjana, algunes regions del Llevant que incloïen Síria o Xipre eren conegudes a Europa com a Petit Egipte. Més concretament, els turcs anomenaven així la península de Bitínia, a la part asiàtica del Bòsfor (Nicomèdia, Izmit en turc, n'era la capital), potser a causa de la seua fertilitat o potser perquè hi abundaven els rom, que se'ls havia relacionat ja amb Egipte, segons va demostrar l'estudiós hongarès Anton Herrmann (1851-1926), que hi va anar a finals del segle xix per investigar

l'origen dels zíngars (p. 152-155). Els textos de les sagrades escriptures sobre l'antic Egipte faraònic eren compartits pels musulmans i en aquell període els otomans tenien amb Egipte un tracte habitual.

Probablement els rom eren abundants a Bitínia i molts van entrar a Europa quan els turcs van passar els Dardanels el 1354. Documents oficials de l'exèrcit esmentaven *kipti* integrats en els contingents. Les narracions fabuloses sobre l'antic Egipte de l'Antic Testament van contribuir a escampar el nom i la llegenda, que afavoria els rom perquè els donava una pàtina de poble mític. El nom de seguida es va propagar afavorit pel fet que la gent que els veia arribar no els sabia catalogar i ells mateixos van fomentar el gentilici i li van treure tant de rendiment com van poder.

Uns anys més tard, hi va haver també diferents indrets als Balcans que van ser anomenats *Petit Egipte*, potser perquè hi van arribar *kipti* procedents d'Anatòlia. A l'Èpir n'hi havia un, i el més conegut es trobava a Modona (Methoni), un port venecià important a la costa occidental del Peloponès. Aquest indret, una etapa intermèdia entre Venècia i Terra Santa, va adquirir notorietat en el conjunt d'Europa i sembla que els viatgers francs de pas cap a Acre i Jafa en van dir de seguida *Petit Egipte*.

Diferents pelegrins occidentals van descriure en cròniques a partir del 1384 els rom que hi vivien. Vora el port de Modona hi havia un turó que es deia Gypte, al peu del qual, en una planura fèrtil, hi havia un poblat amb una comunitat de ferrers, als quals els grecs locals deien *gyftos*, 'egipcis'. A partir de la segona meitat del segle xv molts pelegrins havien conegut ja zíngars en els seus països i reconeixien aquests com a homònims. Els viatgers alemanys Bernd von Breydenbach, Stefan von Gumpenbeerg, Arnold von Harff, Dietrich von Schlachten i Alexander, comte palatí del Rin, van descriure aquest poblat situat al peu del turó de Gypte format per uns tres centenars de cabanes, on vivien els que al seu país denominaven *Zyguner*, "negres com etiòps, ferrers la majoria, però també n'hi ha que fan de pegots i sabaters". Arnold von Harff (1471-1505), que va visitar molts països i en va descriure la llengua i els costums, va puntualitzar ja, en base a aquesta visita a Modona, que els zíngars no eren originaris d'Egipte, sinó de la terra de Gypte: hi havia el turó de Gypte, i el lloc on vivien els zíngars era la Terra de Gypte o Petit Egipte ('Klein Egypten' en alemany), però no queda clar què va ser primer.

Altres viatgers van citar també els rom de Modona i de Gypte. El pelegrí francès Jean de Cucharmoy va visitar el 1490 Modona i va escriure que "els ravals de la ciutat estan poblats per aquests bohemis que recorren el món i vénen de cinc llegües lluny, del llogaret de Gypte, i per això els diuen *gipcians* i no *egipcis*" (Johan de Cucharmoy, *Le Sainct voyage de Hierusalem*, Lió 1530, reimprès a Ginebra el 1889, citat per Aguirre: 106-107).